

Angelika Bazydło*

Bartosz Drozdowski**

Natalia Głodź***

Magdalena Sulima****

orcid.org/0000-0002-0807-9417

Drewniane dwory Sokólszczyzny. Historia i stan zachowania

Wooden Manors of the Sokółka Region: History and State of Preservation

Słowa kluczowe: Podlasie, drewniane dwory, tożsamość

Keywords: Podlasie, wooden manor houses, identity

Drewniane dwory jako wyróżniki krajobrazu kulturowego oraz symbole narodowej tożsamości

Dwory szlacheckie to przykład namacalnego wyróżnika krajobrazu ruralistycznego kraju. Zaczęły się one pojawiać na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów w wieku XVI. Terminem tym wówczas określano zespół obiektów, w których skład wchodził budynek mieszkalny i zabudowania gospodarcze, w tym spichlerze czy stajnie. Od drugiej połowy XVI wieku słowo „dwór” oznaczało już wyodrębniony budynek mieszkalny zamieszkiwany przez rodzinę właściciela majątku [Arno 2018]. Stawiano je zarówno z drewna, na kamiennej podmurówce, jak i jako obiekty murowane. Jednak „jako ‘rdzennie polski’ traktowano [właśnie] dwór drewniany” [Szymańska 2021]. Dostatek drzewa, jego trwałość oraz niskie koszty transportu, a do tego możliwość budowy o każdej porze roku rękami lokalnych cieśli przemawiały za wyborem obiektów drewnianych zamiast murowanych, będących oznaką potęgi i bogactwa. „Koszt budowy murowanego domu

Wooden manor houses as the distinguishing features of the cultural landscape and symbols of national identity

Noble manor houses are an example of a tangible distinguishing feature of the rural landscape of the country. They began to appear on the lands of the former Polish-Lithuanian Commonwealth in the sixteenth century. At that time, this term was used to describe a complex of buildings, which included a multi-use building and farm buildings as well as granaries and stables. From the second half of the sixteenth the word manor meant a separate residential building inhabited by the family of the estate owner [Arno 2018]. They were built both from larch wood on a stone foundation and as brick structures. However, a “wooden manor house was regarded as genuinely Polish” [Szymańska 2021]. The abundance of trees, their durability and low transport costs, and the possibility of building at any time of the year with the hands of local carpenters, led to the choice of wood instead of bricks, which were a sign of power and wealth. “The cost of building a

* studentka Wydziału Architektury Politechniki Białostockiej

** student Wydziału Architektury Politechniki Białostockiej

*** studentka Wydziału Architektury Politechniki Białostockiej

**** dr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Białostockiej

* student, Faculty of Architecture, Białystok University of Technology

** student, Faculty of Architecture, Białystok University of Technology

*** student, Faculty of Architecture, Białystok University of Technology

**** Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Białystok University of Technology

Cytowanie / Citation: Bazydło A., Drozdowski B., Głodź N., Sulima M. Wooden Manors of the Sokółka Region: History and State of Preservation. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 71:121–136

Otrzymano / Received: 18.06.2021 • **Zaakceptowano / Accepted:** 28.02.2022

doi: 10.48234/WK71MANORS

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

mógł być [...] nawet 10-krotnie wyższy niż drewniane. Kogo zatem stać było na taką inwestycję, bo na pewno nie enigmatycznego ‘średniego szlachcica’ ” [Kajzer 2010, s. 92]. Preferencje te wynikały ponadto z zakorzenionej w świadomości polskiej szlachty wzorca szlachcica-ziemianina żyjącego w zgodzie z przyrodą [Górska et al. 2007]. W istocie drewniane dwory, wkomponowane w naturalny krajobraz wiejski, stały się synonimem sielskości oraz nierozzerwalnego związku kultury z naturą [Sulima 2022, s. 53].

Wiejskie domostwa zamieszkiwane przez szlachtę i ziemiaństwo z upływem czasu stały się symbolem poczucia tożsamości, obyczajowości i tradycji narodowych. „Dwór polski” rozumiany [był] jako synonim i archetyp domu. A ten stanowił symbol bezpieczeństwa, trwałości, schronienia, [...] rodzinne gniazdo i szereg innych. Mit ‘dworu polskiego’ kształtował się przez cały XIX i przełom XIX i XX wieku. W czasach zaborów stawał się on znakiem – ideogramem i zarazem jednym z najważniejszych komponentów szlacheckiej genezy kultury polskiej” [Kajzer 2010, s. 15]. Ich sytuacja uległa jednak zmianie po wybuchu II wojny światowej. Po roku 1944, celem zdeklasowania ziemiaństwa jako klasy społecznej i pozbycia się architektonicznych symboli państwa polskiego, wydano dekret o reformie rolnej, w której wyniku dwory upaństwowiono, a ziemię sprzedano małorolnym chłopom. Przez wiele lat były one siedzibami PGR-ów, a kiedy te zlikwidowano po przemianach ustrojowych, od lat dziewięćdziesiątych trwa proces zwrotu majątków ziemskich spadkobiercom byłych właścicieli, których pozbawiono ich własności. „Szacuje się, że w okresie PRL-u zniszczono 98% tego typów zabytków” [Szymańska 2021].

Do dziś zachowało się ich około 2,7 tys., z czego około 2 tys. stoi opuszczonych i nie nadaje się do użytkowania. Najlepiej zachowane znajdują się w województwach mazowieckim i wielkopolskim, z kolei najgorszą kondycję prezentuje wschód kraju, w tym województwo podlaskie, gdzie istniało stosunkowo dużo dworów drewnianych [Rydel 2021].

Drewniane dwory Sokólszczyzny

Architektura drewniana na przestrzeni lat stała się elementem wyróżniającym Podlasie spośród innych regionów kraju, a zarazem cenną wartością kulturową stanowiącą o jego tożsamości. Tradycja budowania z drewna wynikała przede wszystkim z obfitości otaczających lasów, dostarczających taniego budulca. Wznoszono z niego zarówno obiekty mieszkalne, gospodarcze, sakralne, użyteczności publicznej, jak i zabudowania dworskie. Na obszarze województwa podlaskiego, z uwagi na występowanie znacznej liczby szlachty, dwory stanowiły istotny element krajobrazu kulturowego. Do dziś zachowało się około 40 obiektów drewnianych, w tym 9 znajduje się na terenie Sokólszczyzny. Powiat sokólski był gęsto zaludniony przez szlachtę jeszcze do czasów II wojny światowej. Parę lat później rozpoczęła się tam akcja kolek-

brick house could be [...] up to ten times higher than a wooden house. Who therefore could afford such a project? ‘An enigmatic average nobleman’ could certainly not.” [Kajzer 2010, p. 92]. Moreover, these preferences resulted in a deeply rooted consciousness in the Polish nobility of a model nobleman-landowner living in harmony with nature [Górska et al. 2007]. In fact, wooden manor houses, integrated into the natural landscape of the countryside, have become a synonym of idyllicity and the inseparable relationship between culture and nature [Sulima 2022].

Over the years, these rural homes, inhabited by the nobility and landed gentry, became a symbol of the sense of national identity, customs and traditions. “A ‘Polish manor house,’ [was] understood as a synonym and archetype of the home. It was a symbol of security, durability, shelter, (...) family nest and many others. The myth of the ‘Polish manor house’ took shape throughout the nineteenth and at the turning point of the twentieth century. During the period of the partitions of Poland, it became a sign—an ideogram and at the same time one of the most important components of the noble genesis of Polish culture” [Kajzer 2010, p. 15]. However, their situation changed after the outbreak of the Second World War. After 1944, in order to declass the landed gentry as a social class and get rid of the architectural symbols of the Polish state, a decree on agricultural reform was issued, as a result of which the manors were nationalized, and the land was sold to smallholder farmers. For many years they were the seat of state-owned farms, and when these were eliminated after the political transformation of the 1990s, there began the process of returning the landed estates to the heirs of the former owners, who had been deprived of their property. “It is estimated that during the period of the Polish People’s Republic, 98% of these kinds of monuments were destroyed” [Szymańska 2021].

Within the borders of modern Poland, about 2700 manor houses have survived to this day, with about 2000 which are abandoned and require renovation. The best preserved are in the Masovian and Greater Poland Voivodeships. Those in the east of the country, including the Podlasie Voivodeship, are in much worse condition, since there are relatively more wooden manors in this area [Rydel 2021].

Wooden manors of the Sokółka region

Over the years, wooden architecture has become an element that distinguishes Podlasie from other regions of the country, and at the same time a valuable cultural resource that determines its identity. The tradition of building with wood was mainly due to the abundance of surrounding forests, providing cheap building materials. It was used to build residential, farm, religious and public utility buildings, as well as manors.

Due to the presence of a considerable number of nobility, wooden manor houses formed an important element of the cultural landscape in the Podlasie

tywizacji wsi, prowadząca do całkowitej ruiny dworów i majątków szlacheckich. Na opustoszałe tereny przybywali nowi osadnicy z ZSRR, reprezentujący odmienny wzorzec kulturowy [Sawaniewska-Mochowa, Zielińska 2007, s. 48–49]. Dzieła zniszczenia dopełniła reforma rolna, która stopniowo wymazywała dwory „ze społeczno-gospodarczego i kulturalnego pejzażu białostockiej wsi” [Markiewicz 2011, s. 61]. Zachowane na obszarze Sokólszczyzny drewniane siedziby szlacheckie stanowią do dziś kulturowy kod pamięci, miejsca i czasów minionych.

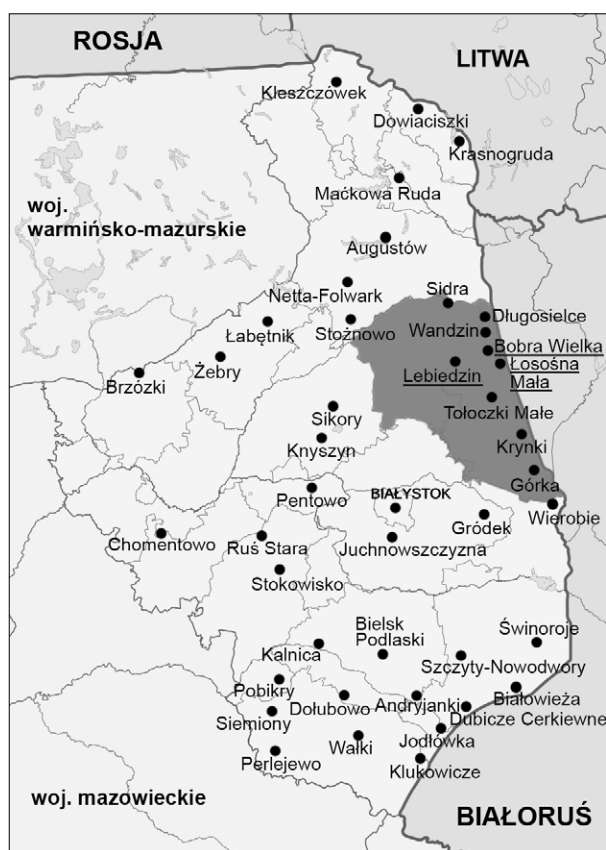
Na przykładzie wybranych trzech obiektów z powiatu sokólskiego: Bobry Wielkiej, Łosośnej Małej i Lebiezdina, artykuł, opierając się na materiałach źródłowych, kwerendach konserwatorskich i przeprowadzonych badaniach terenowych, prezentuje ich historię, przemiany architektoniczno-urbanistyczne, jakie zachodziły na przestrzeni wieków, oraz stan aktualny. Celem artykułu jest analiza wybranych obiektów pod kątem zachowania. W drugiej części przedstawiony zostanie aspekt prawny ich ochrony. O wyborze dworów oraz paradygmacie badawczym zadecydowała odmienna sytuacja prawna każdego z obiektów. Pierwszy to przykład budynku uratowanego przed zawaleniem poprzez relokację do skansenu, drugi to tzw. ziemiańska resztówka, której spadkobierca prawowitych właścicieli przeprowadza obecnie gruntowną konserwację, przywracając mu dawną świetność, trzeci z kolei to przykład budynku przejętego przez prywatnych właścicieli i zagospodarowanego pod funkcję mieszkalną.

Dwór z Bobry Wielkiej

Kierując się z Białegostoku szosą w stronę Augustowa, wylaniają się skryte wśród drzew zabudowania Podlaskiego Muzeum Kultury Ludowej w Wasilkowie. Dawne Białostockie Muzeum Wsi to miejsce gromadzące dobra architektury drewnianej oraz zbiory etnograficzne z obszaru całego Podlasia. W swojej kolekcji posiada także okazały drewniany dwór z początków XIX wieku. Oryginalnie wzniesiono go w Bobrze Wielkiej, wsi zlokalizowanej na terenach Sokólszczyzny w gminie Nowy Dwór. Został on przeniesiony do Muzeum w roku 1984 i poza walorami architektonicznymi stanowi niepodważalne świadectwo minionych czasów, w latach swojej świetności bowiem był swego rodzaju centrum życia politycznego. Odbywały się tam spotkania inteligencji i elit społecznych, a w czasach, gdy właścicielami była rodzina Andrzejkowiczów, miały tu miejsce potajemne spotkania masonerii.

Rys historyczny od XVI stulecia do dziś

Geneza majątku w Bobrze Wielkiej sięga przełomu XV i XVI wieku. Od roku 1551 do XVIII stulecia jego posessorami była litewska rodzina Syruciów. Po tym czasie losy dworu, w tym okoliczności zmiany jego właścicieli, nie są do końca znane. Wiadomo, że od początku XIX wieku jego właścicielami zostali Andrzejkowi-

Ryc. 1. Lokalizacja zachowanych drewnianych siedzib szlacheckich na terenie województwa podlaskiego, 2021; oprac. autorzy na podstawie: https://pl.wikipedia.org/wiki/Miasta_w_wojew%C3%B3dztwie_podlaskim.

Fig. 1. Location of preserved wooden noble residences in the Podlasie Voivodeship, 2021; source authors based on: https://pl.wikipedia.org/wiki/Miasta_w_wojew%C3%B3dztwie_podlaskim.

Voivodeship. About forty of these homes have survived to this day, and nine of them are located in the region of Sokółka.

The Sokółka district was densely populated by nobility until the Second World War. After the war, the transition to collective farming began, leading to the complete ruin of manors and noble estates. New settlers from the USSR inhabited the deserted areas, representing a different cultural pattern [Sawaniewska-Mochowa, Zielińska 2007, p. 48–49]. The works of destruction were completed by the agrarian reform, which gradually erased manors “from the socio-economic and cultural landscape of the Białystok countryside” [Markiewicz 2011, p. 61]. The wooden noble residences preserved in the Sokółka region today are the code to the the cultural memory of places and times past.

Using the example of three selected properties from the Sokółka county—Bobra Wielka, Łosośna Mała and Lebiezdin, this paper, based on source materials, conservation queries and field research, presents their history, architectural and urban changes that have occurred over the centuries, and their current state. The aim of the study was to analyze the selected properties in terms of their preservation. The legal aspect of their protection will be presented in the second part of the text.

Ryc. 2. Dwór z Bobry Wielkiej, 2021; fot. autorzy.

Fig. 2. Manor house from Bobra Wielka, 2021, photo by the authors.

czowie, a dokładniej Michał Butowt Andrzejkowicz, „marszałek powiatu grodzieńskiego, [...] a później gubernator grodzieński i wołyński” [Samusik 1998, s. 49]. To właśnie za ich czasów wzniesiono istniejący do dziś budynek i od tego momentu rozpoczyna się jego faktyczna historia.

Postawiony w latach 1817–1818 przez Andrzejkowiczów dwór w Bobrze Wielkiej był drewnianym budynkiem o konstrukcji zrębowej, krytym gontowym dachem naczółkowym. Szybko stał się swoistym centrum życia kulturowego i politycznego polskich patriotów grodzieńskich. W latach 1818–1827 odgrywał rolę jednej z rezydencji gubernatora. Owa przynależność, poglądy i działalność posesora wywarły wpływ na charakter dworu oraz jego wygląd. „Święty Wiąz’ owiany tajemnicą, zegar na podjeździe, ‘dziwne’ kształty nasadzeń ogrodowych, lamus niezwiązany z gospodarstwem (okresowo służący zapewne za miejsce spotkań), zasłonięta gospodarstwem rezydencja gubernatorska, to tylko niektóre cechy przeznaczenia Bobry Wielkiej” – zauważa historyk i badacz Podlasia Józef Maroszek [1991, s. 287].

Po roku 1838 następowały kolejne zmiany właścicieli, a dwór przestawał odgrywać polityczną rolę, nadal był jednak ważnym ogniskiem kultury polskiej. Gościły tu takie osobistości, jak wybitny pianista Ignacy Jan Paderewski, pejzażysta Jan Stanisławowski, polityk Gabriel Narutowicz czy pisarka Wanda Miłaszewska. Podczas II wojny światowej majątek uległ dewastacji. Kilka lat po jej zakończeniu przekształcono go w PGR Bobra Wielka, a następnie w zakład rolny. Na skutek postępujących zniszczeń i licznych degradacji, w roku 1984 na zlecenie wojewódzkiego konserwatora zabytków dwór został rozebrany, po czym przeniesiony do Białostockiego Muzeum Wsi, gdzie jest otwarty dla zwiedzających do dziś.

Zmiany w wyglądzie założenia dworsko-ogrodowego na przestrzeni wieków

Bobra Wielka była założeniem zlokalizowanym nad bagieną doliną rzeki Biebrzy (w języku staropolskim nazywaną Bobrą, skąd pochodzi jej nazwa). Do posiadłości prowadziła droga dojazdowa, obsadzona lipami, klonami i krzewami ozdobnymi, stanowiąca główną oś porządkującą kompozycję układu. Po obu jej stro-

The choice of manors and the research paradigm were determined by the different legal situations of each of the properties. The first manor is an example of a building saved from demise by relocating it to an open-air museum. The second one is an example of a landowner remnant, where the heir of the rightful owners is currently carrying out a thorough renovation of the property, restoring it to its former glory. The last one is an example of a building taken over by private owners and redeveloped to serve as a residence.

The manor house in Bobra Wielka

When driving from Białystok in the direction of Augustów, the hidden buildings of the Podlasie Folklore Museum in Wasilków emerge from behind the trees. The former Białystok Village Museum is a place that has amassed exceptional examples of wooden architecture and ethnographic collections from the entire Podlasie region. Among its assets, there is an impressive wooden manor house from the beginning of the nineteenth century. Originally erected in Bobra Wielka—a village located in the Sokółka region, in the county of Nowy Dwór, it was transported to the museum in 1984, and beyond its architectural virtues, it is an unquestionable evidence of past times. In its glory years it was a center of local political life, hosting gatherings for the social elites, and at the time when it belonged to the Andrzejkowicz family, it was also the location of a secret masonic lodge.

Historical outline from the sixteenth century to the present day

The origins of the estate in Bobra Wielka date back to the turn of the fifteenth and sixteenth centuries. From 1551 to the eighteenth century, the Syruć family were the owners of the estate. After this time, the fate of the manor house, including the circumstances of the change of its owners, remains unknown. It is known that from the beginning of the nineteenth century, the owners of the property were the Andrzejkowicz family, namely Michał Butowt Andrzejkowicz—“Marshal of the district of Grodno, (...) and later governor of Grodno and Volhynia” [Samusik 1998, p. 49]. The building that exists today was erected during this family’s stewardship, and its actual history begins at that moment.

Built in the years 1817–1818 by the Andrzejkowicz family, the manor house in Bobra Wielka was a wooden building of a log structure, covered with a shingled half hipped roof. It quickly became a center for the cultural and political life of Polish patriots from Grodno. In the years 1818–1827 it filled the role of being one of the governor’s residences. The affiliations, views, and activities of the owner exerted influence on the character of the manor house and its appearance. “A Holy Elm shrouded in mystery, a sundial in the driveway, the strange shapes of garden greenery, a storehouse not as-

nach mieściły się zabudowania gospodarcze, a podjazd prowadził wprost do dworu, na jego frontową elewację z wyeksponowanym czterokolumnowym portykiem. Nie bez znaczenia dla historii obiektu z tych czasów był także zlokalizowany na podwórzu przy podjeździe zegar słoneczny oraz lamus służący za potajemne miejsce spotkań loży masonskiej. Wysadzona lipami aleja zamykająca od północy ogrody pełniła istotną funkcję w całym założeniu kompozycyjnym, wytyczono ją bowiem na osi 500-letniego wiązu zwanego Świętym Gabem (tzw. solitera, czyli pojedynczo rosnącego drzewa na otwartej przestrzeni) [Maroszek 1991, s. 279, 285–286].

Architektura obiektu – historyczne przemiany a obecny wygląd dworu

Dwór z roku 1818 wzniesiono na planie wydłużonego prostokąta o wymiarach 27 x 13 m. Obiekt był częściowo podpiwniczony, na kamiennym fundamencie. Wieńczył go krokwiowo-jętkowy dach naczółkowy z czterema lukarnami, po dwie z każdej strony. Elewację frontową poprzedzał kryty dwuspadowym dachem portyk z czterema kolumnami toskańskimi [Bończak-Kucharczyk, Maroszek, *Bobra Wielka*]. Elewacja ogrodowa cechowała się odmiennym rytmem okien od frontowej, z gankiem odsuniętym od głównej osi budynku. Przed frontową i tylną elewacją znajdowały się tarasy, na które prowadziły szerokie trójstopniowe schody.

Wnętrze posiadłości i rozkład pomieszczeń zgodne były ze sztuką budowy polskich dworów szlacheckich. Był to symetryczny budynek o dwutraktowym układzie pomieszczeń. Główne wejście prowadziło wprost na otwarty przestronny przedsionek. W północno-zachodnim narożu zlokalizowano dwa pomieszczenia z sienią, natomiast po stronie północno-wschodniej kuchnię ze spiżarnią. Część dzienną obejmującą salon i jadalnię zaprojektowano w centralnej części traktu wschodniego, natomiast w południowej części traktu zachodniego mieścił się gabinet zarządcy majątku. Jednobięgowe schody zlokalizowane wzdłuż ściany sieni bocznej prowadziły na poddasze.

Po II wojnie światowej następowała stopniowa degradacja i niszczenie dworu. Aby uchronić go przed zniszczeniem, w roku 1984 został rozebrany i przeniesiony do Białostockiego Muzeum Wsi (dziś Podlaskie Muzeum Kultury Ludowej). Wkrótce po tym rozpoczęto proces adaptacji budynku do celów muzealnych. Obecnie mieści się tutaj ekspozycja prezentująca pomieszczenia z wyposażeniem charakterystycznym dla wnętrz dworskich. Obiekt całkowicie podpiwniczono, ocieplono ściany parteru i poddasza, wymieniono drzwi i okna oraz zniszczone posadzki. Do bryły dostawiono dwa tarasy usytuowane w krótszych ścianach budynku.

We wnętrzu nawiązującym do tradycyjnego układu na parterze wydzielono toalety. W roku 2016, ze względu na postępujące procesy gnilne dachu, w całości wymieniono jego oryginalne pokrycie z gontu. Pomiesz-

ciowane z farmą (likely serving as an occasional meeting place), the governor's residence obscured by the farm, are just a few of the features of the destination of Bobra Wielka"—observations of a historian and researcher of the region, Józef Maroszek [1991, p. 287].

After 1838, the owner changed once again, and the manor house played a political role. It was still an important center of Polish culture. Guests included personalities such as outstanding pianist Ignacy Jan Paderewski, landscape painter Jan Stanisławowski, politician Gabriel Narutowicz, and writer Wanda Miłaszewska.

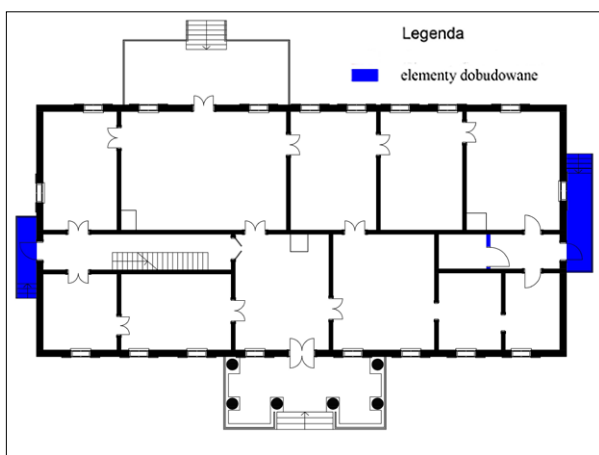
During the Second World War, the property suffered severe damage. A few years later, the estate was transformed into the state-owned farm of Bobra Wielka, then into an agricultural factory. As a result of the progressive destruction and numerous degradations, in 1984, at the request of the voivodeship conservator of monuments, the manor was disassembled, and then moved to the Białystok Village Museum, where it is open to visitors to this day.

Changes in appearance of the manor and gardens over time

Bobra Wielka is situated in the marshy valley of the upper course of the Biebrza River ("Bobra" in the Old Polish language, from which its name derives). Due to multiple changes of ownership over the years, it is difficult to establish a detailed compositional and spatial layout of the no longer existing manor home from before 1817. An access road led to the property, planted with linden trees, maples and ornamental shrubs, constituting the main axis organizing the composition of the layout. On both sides of the access road there were farm buildings, and the driveway led straight to the manor house, to its front facade with its exposed four column portico. An important note from the historical record of those times was the outdoor location of a sundial near the driveway and a wooden storehouse serving as a secret meeting place for members of the Masonic Lodge. The road, lined with linden trees enclosing the gardens from the north, played an important role in the whole compositional layout. The axis was laid out as centered on a 500 year old elm tree known as *solitaire*, a single tree growing in an open space [Maroszek 1991, p. 279, 285–286].

Architecture of the building — historical changes and the current appearance of the manor

The manor house from 1818 was erected based on a plan of an elongated rectangle measuring 27x13 m. The building possessed a partial basement, erected on a stone foundation. It was surmounted by a rafter collar beam pedimented roof with four dormer windows, two on each side. The front facade was preceded by a portico covered with a gable roof with four Tuscan columns [Bończak-Kucharczyk, Maroszek, *Bobra Wielka*]. The garden facade featured a different spacing of win-

Ryc. 3. Aktualny rzut dworu z Bobry Wielkiej; oprac. autorzy na podstawie projektu architektoniczno-budowlanego „Docieplenie elewacji i połaci dachowych oraz remont pomieszczeń ekspozycyjnych i magazynowych dworu z Bobry Wielkiej Białostockiego Muzeum Wsi”, oprac. M. Karpowicz, A. Grajter; źródło: zasoby Podlaskiego Muzeum Kultury Ludowej.

Fig. 3. The current plan of the manor house from Bobra Wielka; elaborate by authors on the basis of the architectural and construction design “Thermal insulation of the facade and roof slopes and the renovation of the exhibition and storage rooms of the manor house from Bobra Wielka of the Białystok Village Museum,” by M. Karpowicz, A. Grajter; source: collection of the Podlasie Folklore Museum.

czenia wyposażono w nowe meble, oddające charakter wystroju z dwudziestolecia międzywojennego. Na poddaszu utworzono jedną wielką przestrzeń wystawienniczą z małymi pomieszczeniami pomocniczymi usytuowanymi w ścianach szczytowych. Zaaranżowano także niezbędne urządzenia sanitarne i elektryczne dla pracowników. Z rozmowy przeprowadzonej z dyrektorem Muzeum wynika, że z oryginalnego wystroju dworu ostała się jedynie kanapa salonowa oraz komoda (sekretarzyk). Nie zachowały się natomiast oryginalne piece kaflowe, tak bardzo charakterystyczne dla wystroju polskich dworów.

Dwór w Łosośnej Małej

W niewielkiej wsi Łosośna Mała, w gminie Kuźnica, znajduje się kolejny modrzewiowy dwór z XVIII wieku. Z uwagi na swoje walory historyczne i architektoniczne wpisano go do rejestru zabytków w roku 1956.

Pierwsze wzmianki o powstaniu dworu w Łosośnej powiązane są ściśle z kolonizacją Puszczy Grodzieńskiej od strony Grodna pod koniec XV wieku. Jak podaje Leszek Jasielczuk, z początkiem XVI wieku nadano podkoniuszemu wileńskiemu Waškowi Doroszkiewiczowi fragment obszernego kawałka lasu Puszczy Grodzieńskiej nad rzeką Łosośną. Założył on tam dwory oraz wsie Łosośna i Wołkusz. „Jego syn [...] dał początek zamożnemu i znanemu na całej Zachodniej Grodzieńszczyźnie rodowi Boufałłów” [Jasielczuk 2006, s. 23]. Zachowany do dziś dwór w Łosośnej Małej został wybudowany przez Zygmunta Boufała w latach 1720–1722. Około roku 1838 właścicielem majątku stała się rodzina Sierżputowskich, a z czasem

dowos from the front facade, with the porch set away from the main axis of the building. There were terraces attached to the front and rear of the manor, accessed by wide, three-stepped stairs.

The interior of the manor and the layout of the rooms was consistent with the art of building Polish noble manors. It was a symmetrical building with a two-bay layout of rooms. The main entrance led directly to an open, spacious vestibule. In the northwest corner there are two rooms with a nearby hallway, while on the north-east side—a kitchen with a pantry. The entire living area, including the salon and dining room, was located in the central part of the eastern side of the house, while the office of the estate administrator was located in the southern part of the western side. A set of single-story stairs located along the side wall of the hall led to the attic.

After the Second World War, the manor underwent gradual degradation and decay. It was dismantled and moved to the Białystok Village Museum (at present Podlasie Folklore Museum) in 1984 in order to protect it from destruction. Soon after began the process of adapting the building for the purposes of the museum. At present, it houses an exhibition presenting rooms with furnishings characteristic of manor interiors. The building also received a new full basement, the walls of the ground floor and the attic were insulated, both doors, windows and the damaged floors were replaced. Two terraces were added to the body, situated in the shorter walls of the building.

In the interior referring to the traditional layout, toilets were separated on the ground floor. In 2016, due to the progressive decay of the roof, the original shingles were entirely replaced. The rooms are now equipped with new furniture, possibly to reflect the décor of the twentieth century interwar period as best as possible. As for the attic, there is now a newly created large exhibition space with small ancillary spaces arranged into the uppermost walls. Essential sanitation and electrical installations for employees were also installed. As discussions held with the director of the museum reveal, the only remaining original décor from the manor house consisted of a salon sofa and a chest of drawers (a bureau). However, the original tiled stoves, which were so characteristic of the décor of Polish manor homes, have not survived.

The manor house in Łosośna Mała

In the small village Łosośna Mała, in the county of Kuźnica, we find another manor house built from larch wood from the eighteenth century. Due to its historical and architectural value, it was registered in 1956 as a national monument.

The first mention of the establishment of this manor home in Łosośna is closely linked with the colonization of the Grodno Forest from the direction of the city of Grodno at the end of the fifteenth century. According to Leszek Jasielczuk, at the beginning of the

przeszedł on w ręce Wsiewołodowa Sytina, od którego nazwiska nową nazwą siedziby stała się Łosośna Wsiewołodka [Bończak-Kucharczyk, Maroszek, *Łosośna Mała*]. Odsprzedał on jednak majątek rodzinie Bilminów, którzy utracili go po wojnie. W latach 1960–1964 urządzono tam siedzibę Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajobrazowego i przeprowadzono gruntowny remont budynku. Po latach nieużytkowany dwór popadał w ruinę. Od roku 1994 rodzina Bilminów formalnie go odzyskała i stopniowo remontuje [Wiśniewska et al. 2018, s. 23].

Zmiany w wyglądzie założenia dworsko-parkowego na przestrzeni wieków

Do dziś nieznane są informacje na temat wyglądu dworu z XVI wieku. Modrzewiowy budynek z roku 1722 wybudowano frontem do rzeki i stanowił on najważniejszy akcent kompozycyjny całego założenia. Jak podają Katarzyna i Jerzy Samusikowie [1998, s. 105], istnieje przypuszczenie, że „droga biegnąca z północy na południe stanowiła jego główną oś, oddzielając od siebie po trzy kwatery leżące z każdej strony. We wschodniej kwaterze centralnej znajdował się dwór i budynki gospodarcze otaczające podwórze, reszta zajęta była przez ogrody”. Od strony zachodniej w dwóch kwaterach ulokowano ogród ozdobny, a w pozostałych zasadzono sad, który sąsiadował z trzema stawami. Ogrody od północnego wschodu graniczyły z młynem. Na oddalonym od dworu wzgórzu zlokalizowano park krajobrazowy [Szafrąńska-Dolewska 2021; Samusik, Samusik 1998, s. 106].

W pierwszej połowie XIX wieku powstały nowe, kamienne budynki gospodarcze oraz murowana brama na drodze dojazdowej. Zmianie uległ także plan ogrodów i dziedzińca, na którym umieszczono podjazd obsadzony modrzewiami i świerkami. Na terenie sadu, pomiędzy dworem a rzeką utworzono spacerowe ścieżki. Od roku 1878, kiedy właścicielem majątku został generał Wsiewołod Apołłowicz Sytin, wprowadzano kolejne modyfikacje w założeniu dworsko-ogrodowym, a obiekt przebudowano na funkcję domu letniskowego na wzór dachy rosyjskiej [Szafrąńska-Dolewska 2021]. Plan zagospodarowania krajobrazowego majątku nie uległ zmianie do czasu I wojny światowej. Po wojnie Aleksander, syn Wiktora Bilmina, przeprowadził remont dworu. Podczas II wojny światowej zniszczeniu uległy budynki gospodarcze, mur oraz część roślinności. Po roku 1945 grunta majątku Łosośna Mała uległy skonfiskowaniu i należały do PGR Bobra Wielka. Teren folwarku uległ wówczas dewastacji: wycięto drzewa, zniszczono roślinność poprzez wypasanie bydła, a alejki i trawniki zarosły chwastami.

Dziś z dawnego założenia dworskiego pozostał tylko zniszczony dwór oraz resztki zabudowań gospodarczych. W miejscu niewielkiego wzgórza parkowego znajdującego się niegdyś od strony północno-wschodniej obecnie znajduje się skarpa z wyrobiskiem piasku,

sixteenth century, a fragment of a large piece of the Grodno Primeval Forest on the Łosośna River was given to Waśko Doroszkiewicz, a sub-equerry of Vilnius. He established manors there, as well as the villages of Łosośna and Wołkusz. “His son (...) gave rise to the wealthy and well-known Boufał family, known throughout the Western Grodno region” [Jasielczuk 2006, p. 23]. The manor house in Łosośna Mała, preserved to this day, was built by Zygmunt Boufał in the years 1720–1722. From 1838 the Sierzputowski family took ownership of the properties, and in time, it passed into the hands of Wsiewołodow Sytin, from whose name, we get the new name of the estate seat, Łosośna Wsiewołodka [Bończak-Kucharczyk, Maroszek, *Łosośna Mała*]. In time, he sold the property to the Bilmin family, who had it taken from them after the war. In the years 1960–1964 the headquarters of the Polish Tourist and Sightseeing Society (PTTK) was established there and carried out a thorough refurbishment of the building. After many years of disuse, the manor fell into ruin. The Bilmin family formally regained the manor in 1994 and are slowly renovating it [Wiśniewska et al. 2018, p. 23].

Changes in the appearance and layout of the manor and park over time

To this day, information about the appearance of the first manor built here in the sixteenth century is unknown. The larch building built in 1722 with its front facing the river was the most important element in the composition of the entire complex. According to Katarzyna and Jerzy Samusik, it is supposed that “the road running from north to south was its main axis, separating three rectangular plots on each side. In the eastern central rectangle, there was a manor house and farm buildings surrounding a courtyard, the rest was occupied by gardens” [1998, p. 105]. On the western side, ornamental gardens were located in two of the rectangles, and in the remaining one, an orchard was planted adjacent to three ponds. The gardens border the mill to the north-east. There is also a landscape park some distance away from the manor that is located on a hill [Szafrąńska-Dolewska 2021; Samusik, Samusik 1998, p. 106].

In the first half of the nineteenth century, new stone farm buildings and a brick gate on the approach road were built. The plans of the gardens and the courtyard were also changed, and the avenue of approach was planted with larch and spruce trees. Walking paths were formed in the orchard, between the manor house and the river. From 1878, when General Wsiewołod Apołłowicz Sytin became the owner of the property, he introduced further modifications to the estate and garden layout that affected the fate of the building. The manor was converted into a summer house, modeled on the Russian dacha [Szafrąńska-Dolewska 2021]. The landscape development plan for the estate did not change up until the First World War. Farm buildings,

a w miejscu stawów i ogrodów – pola uprawne. W parku podworskim zachowały się jedynie cztery pomniki przyrody: dwie sosny zwyczajne, klon zwyczajny i brzoza brodawkowa [Szafrńska-Dolewska 2021].

Zmiany w wyglądzie dworu spowodowane przebudowami

Dwór z początku XVIII wieku zbudowano na planie prostokąta o wymiarach 12,5 x 27 m z dachem czterospadowym i werandą opartą na czterech kolumnach. Kolejni właściciele wprowadzali jednak zmiany w jego wyglądzie. I tak w roku 1878 Sytin, przebudowując dwór na dom letniskowy, zmienił całkowicie jego bryłę: „Dobudowano wtedy półkolisty ganek z ośmioma kolumnami, podpierającymi pięterko, i kwadratową glorię na dachu” [Samusik 1998, s. 106]. Elewacje zewnętrzne obito ukośnym deskowaniem, po czym pokryto tynkiem wapiennym.

Gdy dwór przejęła rodzina Bilminów, w roku 1926 przeprowadzono kolejne prace, przywracając mu pierwotny wygląd. W elewacji frontowej dobudowano schody i zlikwidowano cztery przednie kolumny ganku, nadając mu kształt portyku. Kiedy w 1957 obiekt przeszedł w ręce PGR-u, zaczął popadać w stan dewastacji. Gruntowny remont, w tym wymianę podwalin z częścią ścian, konstrukcję dachu oraz szalunku (na pionowy), przeprowadzono w latach 1960–1964. Od strony północnej zlikwidowano wówczas werandę i glorię. Konstrukcję ścian wykonano z bali łączonych na zręb na podmurówce z kamienia i cegły tynkowanej. Dach pokryto gontem, na którym od frontu umieszczono dwie symetryczne względem werandy lukarny, a trzy od strony ogrodowej. Stolarka okienna typowa była dla założenia dworskich – drewniana, sześciokwaterkowa. Jedynie na środku elewacji wejściowej, tuż nad drzwiami, umieszczono okno w kształcie elipsy. Elewacja ogrodowa była symetryczna do wejściowej, 9-osiowa [Włoch, Stankiewicz 1996].

Po przeprowadzonych pracach remontowych w jednej części dworu zamieszkała Wiktoria Bilminowa, natomiast w drugiej przez kilkanaście lat funkcjonowało PTTK. W latach osiemdziesiątych niezamieszkała część dworu ponownie uległa dewastacji.

Od czasów przejścia majątku przez spadkobierców rodziny Bilminów, czyli od roku 1994, dwór jest w trakcie modernizacji i nie jest zamieszkały. Ściany zewnętrzne pozbawiono szalówki z uwagi na wymianę części belek konstrukcyjnych. Do wejścia prowadzi wsparty na czterech drewnianych kolumnach ganek, do którego wiodą 12-stopniowe betonowe schody. Według wiedzy obecnego właściciela pierwotnie schody znajdowały się po obu stronach ganku. Od strony ogrodowej brakuje okna w drugiej osi po prawej stronie budynku oraz znajdującej się nad nim elipsy. W ich miejsce wstawiono belki konstrukcyjne. Od strony południowej dworu zachowały się szczątki podwalin, na których opierała się rozebrana weranda, oraz prowadzące do niej schody.

walls and some plantings were destroyed during the Second World War. After 1945, the land of the Łosośna Mała estate was confiscated and transferred to the state-owned farm Bobra Wielka. The terrain of the manor was then devastated: trees were cut, vegetation was destroyed by grazing cattle and the alleys and lawns were overgrown with weeds.

Today, only the destroyed manor house and the remnants of farm buildings remain from the former layout of the estate. Instead of a small park hill, once located on the northeastern side, there is now an escarpment with a sand pit. Old ponds and gardens were changed into a farmland. Only four nature monuments have survived in the manor park: two scots pines, a maple and a bearded birch [Szafrńska-Dolewska 2021].

Changes in the appearance of the manor house due to reconstruction

The manor house from the beginning of the eighteenth century was built on a rectangular plan with dimensions of 12.5x27 m, with a hipped roof and a veranda base with four columns. However, the next owners introduced changes in its appearance. And so, in 1878, when rebuilding the manor into a summer house, Sytin completely changed its shape. “At the time, the additions included a semicircular porch with eight columns, supporting the floor above, a square glorie on the roof” [Samusik 1998, p. 106]. The external facades were covered with diagonal wooden boards and then the whole was covered with lime plaster.

When the manor was acquired by the Bilmin family in 1926, further work was carried out, restoring it to its original appearance. A staircase was added, and the four front porch columns were removed from the front facade, giving it a portico shape. In 1957, the building passed into the hands of the state farms and fell into ruin. A thorough renovation was performed from 1960–1964, which included replacement of the foundation along with a portion of the walls, as well as reconstruction of the roof and the vertical boarding. At that time, the veranda and the glorie were removed from the north. The walls were constructed of logs, with a foundation of stone and plastered brick. The roof was covered with shingles with two symmetrical dormers at the front and three on the garden side. The window woodwork was typical for manor houses: wooden and six-windowed. In the middle of the entrance facade there is an ellipse-shaped window. The garden facade was symmetrical with respect to the entrance, with nine axes [Włoch, Stankiewicz 1996].

After the renovation work was completed, Wiktoria Bilmin inhabited one part of the mansion, while the second part was occupied by PTTK which functioned for a dozen years or so. In the 1980s, the uninhabited part of the mansion underwent degradation and devastation.

Since the estate was taken over by the heirs of the Bilmin family in 1994, the manor house has been con-

Ryc. 4. Porównanie widoku elewacji frontowej z lat 1957, 2003 i 2021; fot. ze zbiorów rodziny Bilminów, WUOZ oraz autorów.

Fig. 4. Comparison of the view of the front elevation from 1957, 2003 and 2021; photo from the collection of the Bilmin family, the WUOZ and the authors.

Historyczny i obecny układ wnętrza

Pierwotnie na plan dworu w Łosośnej składało się 12 pomieszczeń, które odpowiadały liczbie miesięcy w roku. Budynek usytuowany został na kierunek północno-zachodni, co miało zapewnić optymalne nasłonecznienie wnętrza. Oryginalnie na nadprożu drzwi wejściowych widniała inskrypcja upamiętniająca datę powstania, którą obecnie zlikwidowano z uwagi na wymianę belki konstrukcyjnej:

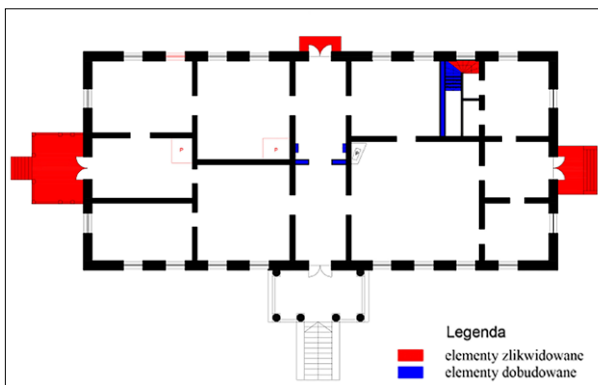
Roku Pańskiego tysiąc siedemset dwustego wtorego listopada w nim dnia szesnastego niech Pan Najwyższy wicznie będzie pochwalony ten rym własnym jest kosztem szczęśliwie skończony [Szafrńska-Dolewska 2021].

Wnętrze podzielone było na dwa, a na skrajach bryły – trzy trakty. W części centralnej znajdowała się sień prowadząca do pomieszczeń. W trakcie przebudowy dworu na dom letniskowy sufity zostały przyozdobione dekoracyjnymi plafonami i rozetami, a ściany pokryto malowidłami. Do pomieszczeń wstawiono piece kaflowe, a ko-

tinuously undergoing modernization and is not inhabited. The outer walls were stripped of their boards due to the need to replace several structural beams. A porch supported by four wooden columns leads to the entrance, which draws one towards twelve concrete stairs. According to the present owner, the stairs were originally located on both sides of the porch. On the side facing the garden, there is a window missing in the second axis on the right side of the building and the ellipse above it. Some structural beams were installed. From the southern side of the manor house, there are the remains of the foundation, which supported the now dismantled porch and the stairs leading to it.

Historical and present-day layout of the interior of the manor

At first, the plan of the manor in Łosośna consisted of twelve rooms, which corresponded to the number of months in the year. The building was situated towards the northwest, which was supposed to provide optimal sunlight for the interior. Originally, on the lintel of the front door, an inscription commemorating the date of

Ryc. 5. Rzut dworu w Łosośnej Małej; oprac. autorzy na podstawie inwentaryzacji z 2021 r. oraz karty ewidencyjnej zabytków architektury ze zbiorów WUOZ Białystok 1996.

Fig. 5. Plan of the manor house in Łosośna Mała; elaborate by the authors on the basis of an inventory from 2021 and a record sheet of architectural monuments from the collection of the Białystok WUOZ, 1996.

minek znajdujący się w salonie obudowano kolumnami i ozdobiono żeliwną płytą z królewskimi inicjałami dla upamiętnienia wizyty króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Przy obu bocznych ścianach w części ogrodowej korytarza umieszczono półkolumny ze skromnymi bazami i z głowicami [Włoch, Stankiewicz 1996].

Dzisiejszy wygląd wnętrza w żaden sposób nie przypomina tego sprzed wieków. Po wejściu do budynku ukazuje się surowa konstrukcja bez sufitów, podłóg i drzwi. Jedyнным śladem po dawnym wystroju są znajdujące się w korytarzu dwie drewniane półkolumny, z czego jedna jest częściowo otynkowana. Zachowały się także dwa oryginalne kominki, przy czym kominek w salonie nie zawiera już płyty z inskrypcjami królewskimi. Zostało jedynie puste miejsce, które mogłoby świadczyć o jej istnieniu. W większości pomieszczeń istnieją także zrekonstruowane piece. Jeden z nich zasługuje na szczególną uwagę, zbudowany jest bowiem z oryginalnych wpadających w czerń kafli. Nie jest on dokładną kopią oryginalnego pieca, który został zburzony, a kafle wyrzucone.

Przed przejściem dworu przez obecnych właścicieli jego wnętrze zostało całkowicie rozgrabione, a podłogi rozebrane przez okoliczną ludność na opał. Z uwagi na brak sufitów dziś widoczna jest oryginalna konstrukcja krokwiowo-dwujętkowa ze stolcami. W jednym z pomieszczeń zachowały się także pozostałości po schodach prowadzących na poddasze. Właściciel nie posiada jednak wiedzy, czy poddasze było w jakikolwiek sposób użytkowane oraz w jakim celu wybudowano schody. Nie wiadomo także, które pomieszczenia pełniły jaką funkcję użytkową. Można się jedynie domyślać, gdzie znajdował się salon, ponieważ w jego wnętrzu do dziś znajduje się kominek ozdobiony kolumnkami¹.

Dwór w Lebedzinie

Założenie dworsko-ogrodowe w Lebedzinie pochodzi z XIX wieku, jednak początki tego miejsca sięgają końca XVIII stulecia. W tym czasie obiekt miał funkcję wy-

its construction appeared, which has now been taken down due to the replacement of the structural beam:

In 1722 AD, on November 16

Blessed be the Most High forever and ever...

[Szafrąńska-Dolewska 2021].

The interior was divided into two bays, and there were three bays on the edges of the block. In the central part of the home, a hallway leads to other rooms. During the conversion of the manor into a summer house, the ceilings were adorned with decorative plaques and rosettes, and the walls were covered with paintings. Tiled stoves were placed in the rooms, and the fireplace in the living room was lined with columns and decorated with a cast iron plate with royal initials to commemorate the visits of King Stanisław August Poniatowski. There are half-columns with unassuming bases and heads on both sides of the walls in the garden part of the corridor [Włoch, Stankiewicz 1996].

The look of the interior today in no way resembles of its appearance centuries ago. After entering the building, there is a raw structure without ceilings, floors and doors. The only traces of the old design are located in the hallway: two wooden half-columns, one of which is partially plastered. There are also two original fireplaces, but the fireplace in the living room no longer contains a plate with royal inscriptions. There is only an empty space left that could testify to its existence. There are also reconstructed stoves in most of the rooms. One of them deserves special attention, as it is made of original flowing into black tiles. It is not an exact copy of the original furnace, because the earlier stove was torn down, and those tiles were discarded.

Before the current owners assumed ownership of the manor, the interior had been completely plundered, and floor demolished by the local people for firewood. Due to the lack of ceilings, the original rafter-and-two-collar-beam structure with trusses is visible today. In one of the rooms there are also the remnants of the stairs leading to the attic. However, the owner can only speculate as to what purpose the attic and the stairs served (loft, storage, etc.). It is also not known which rooms served which function. One may only definitively guess the location of the salon. There is still a fireplace decorated with small columns inside.¹

The manor house in Lebedzin

The layout of the manor and garden in Lebedzin dates back to the nineteenth century, but the origins of the estate date back to the eighteenth century. At that time, the premises had an exclusively utilitarian function, which it performed for nearly fifty years. According to archival sources, in 1794 a wooden residence and a pig farm were built there [Bończak-Kucharczyk, Maroszek, *Lebedzin*]. Over the following years, the estate changed owners. The present manor was built after

Ryc. 6. Zachowane półkolumny w korytarzu, piec i kominki, 2021; fot. autorzy.

Fig. 6. Preserved semi-columns in the corridor, stove and fireplaces; photo by the authors, 2021.

łącznie użytkową, którą pełnił przez blisko 50 lat. Źródła archiwalne podają, że w roku 1794 zbudowano tam drewniany budynek pełniący funkcję mieszkalną oraz chlew [Bończak-Kucharczyk, Maroszek, *Lebiedzín*]. Przez kolejne lata majątek zmieniał właścicieli. Obecny dwór wybudowano po przekazaniu Lebiedzina jako posagu Heleny von Oettigen, córki Nadziei i Edwarda Jurowskich. W roku 1944 „został [on] przeznaczony na cele reformy rolnej. Liczył wówczas zaledwie 85 ha” [Bończak-Kucharczyk, Maroszek, *Lebiedzín*].

Po wojnie dwór miał różne przeznaczenia. Do roku 1973 funkcjonowała w nim szkoła podstawowa, później służył jako klub wiejski, co znacznie pogorszyło jego wygląd i wyposażenie. Dopiero w 2007, po sprzedaży przez gminę, trafił do potomków wywłaszczonych posesorów, prawnuczki Heleny Jurowskiej; 7 lat później został ponownie odsprzedany i przeszedł w ręce obecnych właścicieli.

Zmiany w wyglądzie założenia dworskiego na przestrzeni wieków

Według planu założenia dworsko-ogrodowego z roku 1860 główny budynek mieszkalny umieszczony był w miejscu, w którym znajduje się istniejący dworek drewniany. Droga wiodąca z Sokółki do majątku w Lebiedziniu krzyżowała się z obecną drogą Rozedranka-Trzcianka. W centrum regularnego założenia umieszczony był ozdobny ogród z niewielką sadzawką, co było dość nietypowym zabiegiem wśród ogrodów dworskich. W północno-zachodniej części usytuowane były budynki gospodarcze otoczone sadami i warzywniakami [Bończak-Kucharczyk, Maroszek, *Lebiedzín*].

W roku 1894, gdy postawiono nowy dwór, elewacją główną zwrócono go w kierunku drogi Rozedranka-Trzcianka. Między drogą a dworkiem znajdował się park lipowy, w którym drzewa zostały posadzone pod koniec XIX wieku. Przed samym dworem znajdował się kolisty kwietnik, a na zachód od budynków gospodarczych ogród i sadzawka rybna [Bończak-Kucharczyk et al. 1985].

Dziś po dawnym ogrodzie pozostały trzy drzewa; zniknął sad i budynki gospodarcze. Zachował się jedy-

Lebiedzín was transferred over as a dowry for Helena Von Oettigen, the daughter of Nadzieja and Edward Jurowski. In 1944, “[it] was devoted to the purposes of agrarian reform. At the time, it was only 85 ha” [Bończak-Kucharczyk, Maroszek, *Lebiedzín*].

After the war, the manor served various purposes. Until 1973, its function was that of a primary school. Later, the facility became a country club, which significantly worsened its appearance and furnishings. It was only in 2007, through a sale by the county, that it found its way to the descendants of the expropriated property owners, the great-grandchildren of Helena Jurowska. Seven years later, it was sold again and became the possession of its current owners.

Changes in the appearance and layout of the manor over time

According to the historical plan from 1860 the main residence was in the same location as the present-day wooden manor house. The road leading from Sokółka to the estate in Lebiedzín crossed the current Rozedranka-Trzcianka road. An elegant garden with a small pond was situated in the center of the regular layout, which was quite unusual when it came to the treatment of manor gardens. In the northwestern section there were farm buildings surrounded by orchards and vegetable gardens [Bończak-Kucharczyk, Maroszek, *Lebiedzín*].

In 1894, when a new manor house was built, its main facade was turned towards the Rozedranka-Trzcianka road. Between the road and the manor house there was a linden tree park, in which trees were planted at the end of the nineteenth century. The trees in it date from the end of the nineteenth century. There is a circular flowerbed situated in front of the manor house and a garden and a fish pond were established to the west of the farm buildings [Bończak-Kucharczyk et al. 1985].

Today, only three trees remain from the former garden, and the orchard and farm buildings have gone. The only thing remaining is the linden tree park. The present-day borders of the estate including the manor house have been significantly reduced.

Ryc. 7. Widok na elewację z czasów przed 1914 oraz na główne wejście do obiektu w przybudówce wschodniej w 2021; fot. ze zbiorów właściciela oraz autorów.

Fig. 7. View of the facade from before 1914 and the main entrance to the building in the eastern annex from 2021; source: photo from the owner's collection and by the authors.

nie znajdujący się przy drodze park lipowy. Współczesne granice działki obejmującej dwór zostały znacznie zmniejszone.

Architektura i układ przestrzenny dworu

Obecny dwór powstał w roku 1894 w miejscu dawnego obiektu mieszkalnego. Budynek posiada jedną kondygnację oraz niewielką murowaną piwnicę i poddasze. Ściany i stropy zostały zbudowane z drewna sosnowego, a podpiwniczenie z kamienia. Ściany zewnętrzne oszalowano deskami. W elewacji północnej i wschodniej zachował się przedwojenny szalunek o różnej szerokości, który został przymocowany na kwadratowe gwoździe. Szalunek w elewacjach południowej i zachodniej został ułożony po wojnie, w okresie funkcjonowania szkoły. W dolnej części ściany deski ułożono w płaszczyźnie pionowej na wysokość około metra. Powyżej tej wysokości zastosowano szalowanie w poziomie. Taflowanie szczytów jest charakterystyczne dla drewnianych domów z obszaru województwa podlaskiego. Szczyt po stronie południowej jest znacznie skromniejszy niż ten po północnej². Dworek pokryty jest dachem dwuspadowym w konstrukcji jętkowej dwustolcowej.

Główne wejście prowadzi przez część wschodnią i otwiera się na lipowy park. Dwór posiada jeszcze dodatkowe dwa wejścia; ułożone w części północno-zachodniej w przeszłości prawdopodobnie było wejściem głównym – takie wnioski wysunął właściciel z uwagi na większą szerokość drzwi w stosunku do znajdujących się w przybudówce wschodniej. Na poparcie tej teorii wpłynęła również bliska odległość tego wejścia od drogi wewnętrznej i budynków gospodarczych. Wskazuje na to ponadto zdjęcie sprzed I wojny światowej, wykonane na schodach.

Zmiany w wyglądzie i układzie dworu spowodowane renowacjami

Dzisiejszy układ wnętrza, choć został zmodyfikowany podczas remontu, zachowuje tradycyjny rozkład

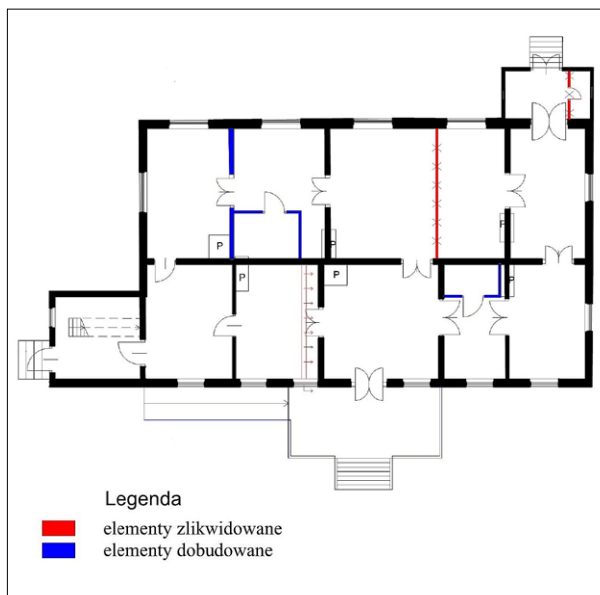
Architecture and spatial layout of the manor

The present-day manor house was built in 1894 on the site of a former residence. It is a one-story building with a small brick basement and an attic. The walls and ceilings were built with wooden technology, from pine, and the basement was made from stone and clay. The outer walls are covered with boards. On the northern and eastern facades, pre-war boarding of various widths has been preserved, which was attached with square nails. The boarding on the southern and western facades was put in place after the war, during the functioning of the school. In the lower part of the wall, the wooden boards are arranged in a vertical plane to a height of about 1 m. Above this height, log planks were used, which were laid horizontally. The tiling of the gables is characteristic for wooden houses from the Podlasie region. The gable on the south side is much more modest than the one on the north side.² The manor house is covered with a gable roof in a double-slope collar beam structure.

Currently, the main entrance leads through the eastern part of the building and opens onto the linden tree park. The manor has two additional entrances. One is located in the north-west and was likely the main entrance in the past. This conclusion was made by the owner because of the greater width of the doorway relative to that in the eastern addition. The close proximity of this entrance to the interior road and outbuildings also supported this theory. This is further indicated by a surviving photograph from before the First World War, taken on the steps of the building.

Changes in the appearance and layout of the manor due to renovations

The current layout of the interior, although modified during the renovation, still adheres to the traditional layout of the rooms. The entrance hall, built on a square plan, was made smaller in the 1930s. This period is indicated by the newspaper used to seal the win-

Ryc. 8. Rzut dworu w Lebedzinie, stan na rok 2021; rys. autorzy.
Fig. 8. *The plan of the manor house in Lebedzin, as of 2021; elaborated by the authors.*

pomieszczeń. Sień wejściowa, zbudowana na planie kwadratu, w latach trzydziestych została pomniejszona. Na ten okres przebudowy wskazuje gazeta użyta do uszczelnienia okna odnaleziona w czasie wykonywania ostatnich prac remontowych. W sąsiednim pomieszczeniu w drewnianej podłodze widoczny jest również ślad pierwotnej lokalizacji przesuniętej ściany oraz łączenia desek. W okresie funkcjonowania szkoły sień służyła jako szatnia dla uczniów.

Na wprost od izby wejściowej usytuowany jest salon, który w czasach szkolnych stanowił dwa oddzielne pomieszczenia. W kuchni znajduje się nowy piec kaflowy, który zastąpił ten postawiony w latach istnienia szkoły. W trakcie zrywania tynków w sąsiednim pomieszczeniu odkryto niskie przejście zabite deskami przymocowanymi kwadratowymi gwoździami. Przeznaczenie tego przejścia jest obecnie bliżej nieznanne.

Schody znajdujące się w ganku południowym prowadzą na strych i do piwnicy. Po prawej stronie od izby wejściowej znajduje się korytarz z łazienką. W przeszłości pomieszczenie to służyło jako część mieszkania nauczyciela. Kolejnymi dwoma pokojami są sypialnie – jedna z nich, sąsiadująca z przybudówką zachodnią, odgrywała rolę kuchni mieszkania nauczycielskiego. Ostatnie pomieszczenie, obecnie nieużywane, w przeszłości pełniło funkcję ganka i najprawdopodobniej znajdowało się tam wejście główne. Po wojnie pod przybudówką tą trzymano kury.

Pierwotnie dach dworu pokrywał gont o długości 50–60 cm, który po wojnie uległ znacznemu zniszczeniu. Jak mówi obecny właściciel, jego pozostałości ocalały na „garnizach” na obu szczytach. Następnie dach pokryto tzw. dranką, czyli „wąską deską z pnia drzewa liściastego”³. Według informacji przekazanej przez sąsiadów, w latach siedemdziesią-

dow near the entrance to the room, which was found during renovation. In the adjacent room, in the wooden floor, there is also a trace of the original location of the displaced wall and the board joints. During the functioning of the school, the hall served as a cloakroom for students.

Straight on from the entrance hall there is the salon. During the school times there used to be two separate rooms. In the kitchen, there is a new tiled stove, which replaced the one built in the years of the school’s existence. When the plaster was removed, a low door was discovered but its purpose is currently unknown.

The stairs on the south porch lead to the attic and to the basement. On the right side of the entrance room, we find a corridor with a bathroom. In the past, this room served as a part of the teacher’s apartment. The next two rooms are bedrooms—one of them, adjacent to the western annex, served as the kitchen of the teachers’ apartment. The last room, currently unused, in the past served as a porch and most likely as the main entrance. After the war, chickens were kept under the extension.

Originally, the roof of the manor house was covered with 50–60-cm-long shingles. They were considerably damaged after the war. As the current owner says, “The remnants have survived in the [attic] at both gable ends.” The roof was then covered with “narrow boards made of coniferous trunk.”³ According to information provided by neighbors, in the 1970s, ceramic tile was laid on the boards, which, due to its weight in relation to the large span of the rafter, was dismantled after ten years, and then, asbestos slabs were laid on the roof. In 2018, the roof was covered with sheet metal. Unfortunately, as a result of a misunderstanding with the contractor, the roof, instead of a hem—was finally covered with a sheet metal, which was “pressed in the manner used in the second half of the twentieth century.”⁴

The attic of the manor was initially covered with a layer of thatch made of clay and straw. It was placed on spread out rye straw and held together by boards arranged between joists. During the renovation, the thatch was removed and the ceiling was insulated with cellulose.

The tiled stoves in the interior have been recreated in a new shape. The previous ones, all from the time when the manor was a school, needed to be moved, according to the owner. In the attic, a cracked crown molding was found, which was not used to build the stoves. There are traces of two corner stoves in the living room.

For the most part, the original wooden ceilings and floors of pine boards with a thickness of 2.4 cm have been preserved inside and have been restored (except for inside the kitchen and on the southern porch, where they have been replaced). The owners also plan to supplement the damaged fragments of wooden siding covering the outer walls. In order not to disturb the antique facade, the manor house has been insulated from

tych ułożono na wiórze dachówkę ceramiczną, którą z uwagi na ciężar w stosunku do dużej rozpiętości krokwi rozebrano po 10 latach, a na dachu ułożono płyty eternitowe. W roku 2018 dach został pokryty blachą. Niestety, w wyniku nieporozumienia z wykonawcą dach zamiast na rąbek „został pokryty blachą, która została przetłoczona na sposób stosowany w drugiej połowie XX wieku”⁴.

Strych dworu początkowo pokrywała warstwa z polepy, która była wykonana z gliny połączonej ze słomą. Umieszczono ją na rozścielonym życie i była podtrzymywana przez deski ułożone pomiędzy legarami. Polepa podczas remontu została usunięta, a strop ocieplono celulozą.

Piece kaflowe we wnętrzu dworku zostały odtworzone w nowym kształcie. Poprzednie, wszystkie z czasów szkoły, wymagały przestawienia. Na strychu znaleziono pękniętą koronę, której prawdopodobnie nie wykorzystano przy stawianiu najwcześniejszej generacji pieców. W salonie pozostały ślady po dwóch naróżnych piecach.

Zachowały się także pierwotnie drewniane sufity oraz podłogi z sosnowych desek o grubości 2,4 cm, które odnowiono (oprócz kuchni i południowego ganku, gdzie zostały usunięte ze względu na zły stan techniczny). Właściciele planują uzupełnienie zniszczonych fragmentów szalówki pokrywającej ściany zewnętrzne. Aby nie naruszać zabytkowej elewacji, dworek został ocieplony od wewnątrz. Do konstrukcji ściany została dostawiona ścianka gipsowo-kartonowa, a powstałą w ten sposób przestrzeń wypełniono celulożą na grubość 15 cm. Odnowiono także oryginalną stolarkę okienną i drzwiową. W węższych oknach zachowały się skrzydła i większość okuć. W niektórych oknach w okresie szkolnym zostały dodane lufciki, w trakcie ostatniego remontu wymieniono jedną futrynę. Podczas odnowy szkło w większości uległo zniszczeniu.

Odstępstwem od oryginalnego wyglądu dworku jest przybudówka wschodnia. Pierwotnie zapewne był to ganek (z wyjściem do parku lipowego), który w latach pięćdziesiątych dostosowano do potrzeb szkoły. Obecnie usunięto stamtąd stolarkę okienną, tworząc otwartą przestrzeń, zadaszoną dwuspadowym dachem, do której dostawiono drewniane balustrady.

Podsumowanie

Omówione w tekście drewniane dwory Sokólszczyzny przetrwały próbę czasu i do dziś są namacalnymi świadkami przeszłości. Przez wieki powiązane były z wydarzeniami i postaciami historycznymi, o czym świadczą np. płyta kominkowa w dworze w Łosośnej Małej zamontowana na pamiątkę pobytu króla Stanisława Augusta Poniatowskiego czy Święty Gab rosnący przy dworze w Bobrze Wielkiej, uwieczniony przez Wandę Miłaszewską w książce *Święty Wiąz. Legenda Starych Kątów. Powieść*. Poprzez historię wpisaną w losy kraju ich architektura nabiera obecnie ideologicznego znaczenia, niosąc spory ładunek emocjonalny i semantyczny.

the inside. Drywall was added to the wall structure, and the resulting space was filled with 15 cm thick cellulose. The window and door woodwork was also renovated. In the narrower windows, the old wings and most of the hinges have been preserved. During the school period, vents have been added to the windows. During the last modernization, one door frame was exchanged. While the renovation, the glass was destroyed in most cases.

The eastern annex is a deviation from the original appearance of the manor house. Originally, it was probably a porch with an exit to the linden park, which in the 1950s was adapted to the needs of the school. Currently, the window joinery has been removed from there, creating an open space, covered with a gable roof, to which wooden balustrades were added.

Conclusions

The wooden manors of the Sokółka region discussed and presented in this text have stood the test of time and are tangible witnesses of the past. For centuries, they were associated with historical events and figures, as evidenced by a fireplace plate in the manor house in Łosośna Mała, installed in memory of King Stanisław August Poniatowski's stay, or the old tree growing by the manor house in Bobra Wielka, immortalized by Wanda Miłaszewska in the book *Święty Wiąz. Legenda Starych Kątów. Powieść*. The manors serve as a reminder of the fate of the country, their architecture taking on an ideological meaning, carrying a considerable emotional and semantic load. This could not have been possible if there had not been attempts to salvage the buildings. The damage to the structures caused by war, lack of respect, ignorance, and the impermanence of the building material could have led to the disappearance of these buildings from the Podlasie landscape.

The nineteenth-century manor from Bobra Wielka was saved from destruction and moved to the Podlasie Folklore Museum, where its history can be celebrated and enjoyed by visitors. The eighteenth century manor house in Łosośna Mała, rebuilt several times in the years 1878, 1926, 1960–1964, finally went to the heir of the rightful owners, who have been trying to renovate it and give it a new life since 1994. The youngest of the three, the pine manor house in Lebedzin, has been preserved with historical awareness on the side of the owners, who chose to continue with traditional patterns and have it serve as a residential building. These are examples of the proper way to save such wooden monuments.

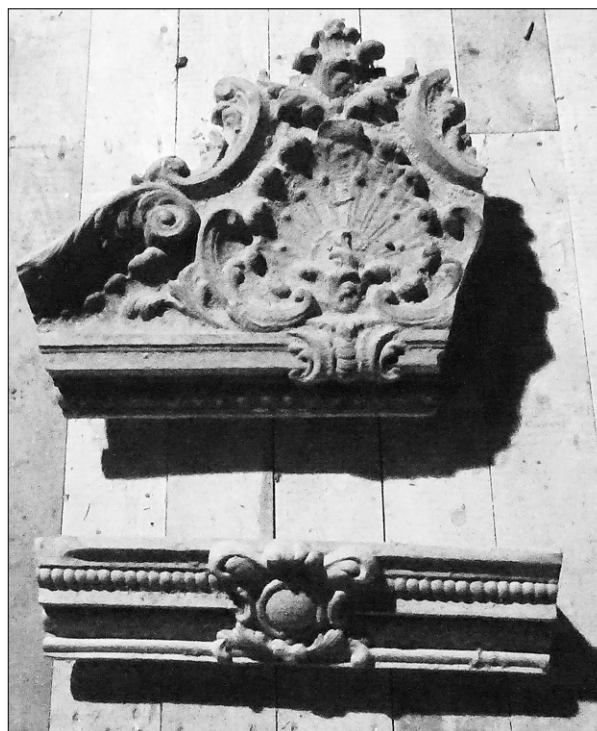
These wooden elements of Polish national culture, undoubtedly ought to serve the common good. It is worthwhile to preserve them at all costs, with the highest degree of authenticity, as a matter of memory, identity, genius loci.

The study has been funded from the resources of the WZ/AiU/2/2020 public research funds financed by the Ministry of Science and Higher Education of Poland.

tyczny. Nie byłoby to możliwe, gdyby nie podjęte próby ich ratowania. Liczne zniszczenia materialnej substancji spowodowane wojnami, brakiem poszanowania, ignorancją oraz nietrwałością materiału budowlanego mogłyby doprowadzić do ich zniknięcia z podlaskiego krajobrazu.

Dwór z Bobry Wielkiej z XIX wieku uchroniono przed zniszczeniem, przenosząc do Podlaskiego Muzeum Kultury Ludowej, gdzie prezentuje swoje dzieje i edukuje zwiedzających. Pochodzący z XVIII wieku dwór w Łosośnej Małej, przebudowywany kilkakrotnie w latach 1878, 1926, 1960–1964, trafił w końcu do spadkobiercy prawowitych właścicieli, który od roku 1994 stara się go odnowić i nadać mu nowe życie. Sosnowy dworek w Lebedzinie zachowano z pełną świadomością, kontynuując tradycyjne wzorce, i służy jako obiekt mieszkalny. To właściwe przykłady ratowania drewnianych pamiątek. Owe komponenty polskiej kultury narodowej niewątpliwie powinny służyć dobru wspólnemu. Należy je zachować za wszelką cenę w najwyższym stopniu autentyczności, na rzecz pamięci, tożsamości, *genius loci*.

Badania zostały zrealizowane w ramach pracy badawczej nr WZ/AiU/2/2020 w Politechnice Białostockiej i sfinansowane z subwencji przekazanej przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

Ryc. 9. Fragment tradycyjnego pieca z dworu w Lebedzinie; fot. autorzy.

Fig. 9. A fragment of a traditional stove from the manor house in Lebedzin; photo by the authors.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Arno Maria, *Architektura drewnianych dworów szlacheckich na Polesiu*, „Echa Polesia. Kwartalnik Polaków na Polesiu” 2018, <http://polesie.org/6790/architektura-drewnianych-dworow-szlacheckich-na-polesiu/> (dostęp: 23 IV 2021).
- Bończak-Kucharczyk Ewa, Maroszek Józef, *Bobra Wielka*, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/page/bobra-wielka> (dostęp: 10 I 2021).
- Bończak-Kucharczyk Ewa, Maroszek Józef, *Lebedzin*, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/page/lebedzin> (dostęp: 10 I 2021).
- Bończak-Kucharczyk Ewa, Maroszek Józef, *Łosośna Mała*, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/article/show/id/149> (dostęp: 14 III 2021).
- Górska Iwona, Kotyńska-Stetkiewicz Joanna, Kulesza Krzysztof, Kułak Aneta, Ołdykowska Agnieszka, Ryzewski Grzegorz, *Architektura drewniana Podlasia*, 2007, <http://www.kobidz.pl/app/site.php5/print/article/25/1491.html> (dostęp: 14 I 2021).
- Jasielczuk Leszek, *Zarys dziejów osadnictwa nad rzeką Klimówka do początku XVIII wieku*, Białystok 2006.
- Kajzer Leszek, *Dwory w Polsce: od średniowiecza do współczesności*, Warszawa 2010.
- Markiewicz Marcin, *Powojenne losy ziemiaństwa na białostoczczyźnie*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2011, nr 3, <https://www.polska1918-89.pl/pdf/powojenne-losy-ziemiaństwa-na-białostoczczyźnie,2863.pdf> (dostęp: 14 II 2022).
- Maroszek Józef, *Bobra Wielka – dzieje dworu i parku*, „Rocznik Białostocki” 1991, t. 17.
- Miłaszewska Wanda, *Święty Wiąz. Legenda Starych Kąków. Powieść*, Poznań 1937.
- Rydel Maciej, *Siedziby ziemiańskie dzisiaj. Aktualny stan dawnych siedzib wiejskich polskiego ziemiaństwa*, <http://www.ziemianie.org.pl/siedziby-ziemianskie-dzisiaj/> (dostęp: 13.02.2022).
- Samusik Katarzyna, Samusik Jerzy, *Pałace i dwory Białostoczczyzny*, Białystok 1998.
- Sarnik-Konieczna M., *Przekształcenia własnościowe za bytkowych zespołów dworsko- i pałacowo-parkowych przekazanych do zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2000, nr 7–8.
- Sawaniewska-Mochowa Zofia, Zielińska Anna, *Dziedzictwo kultury szlacheckiej na byłych kresach północno-wschodniej Rzeczypospolitej. Ginąca część kultury europejskiej*, <https://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=14301> (dostęp: 14 II 2022).
- Sulima Magdalena, *Podróże po drewnianym Podlasiu*, cz. 2, Białystok 2022.
- Szafrańska-Dolewska Aleksandra, *Dwór w Łosośnej*

Małej, <https://dipp.info.pl/baza-dipp/podlaskie/powiat-sokolski/gmina-kuznica/dwor-lososna-mala> (dostęp: 28 I 2021).

Szymańska Aleksandra, *Dwór tworem wielu epok*, <https://rme.cbr.net.pl/index.php/archiwum-rme/442-sty-cze-luty-nr-59/w-polskich-dworach-dworkach74>.

Wiśniewska Edyta, Pluta Aleksandra, Wiśniewski Eugeniusz, Nowakowska Sylwia, *Sokólszczyzna mini-przewodnik*, Sokółka 2018, <http://www.psa.org.pl/pliki/2018/12/mini-przewodnik-po-Sok%C3%B3lszczy%C5%BAnie.pdf> (dostęp: 4 I 2021).

Inne / Others

Bończak-Kucharczyk Ewa, Maroszek Józef, Kosmaczewska Jolanta, „Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego w Lebedzinie”, mps ze zbiorów WUOZ, Białystok 1985.

Włoch Łucja, Stankiewicz Dariusz, „Dwór – Łosośna Mała”, Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, mps ze zbiorów WUOZ, Białystok 1996.

¹ Informacje uzyskane podczas wywiadu z właścicielem dworu w Łosośnej Małej, przeprowadzonego w styczniu 2021.

² Informacje uzyskane podczas wywiadu z właścicielem

dworu w Lebedzinie, przeprowadzonego w styczniu 2021.

³ Jak wyżej.

⁴ Jak wyżej.

Streszczenie

Historycznie zamieszkiwane przez szlachtę i ziemiaństwo drewniane dwory, o charakterystycznej architekturze z wysuniętym przed lico portykiem kolumnowym i dachem krytym gontem, stały się wyróżnikiem polskiego krajobrazu kulturowego, a ponadto symbolem poczucia tożsamości i tradycji narodowych. Ich sytuacja uległa jednak zmianie po wybuchu II wojny światowej. Przez wiele lat były siedzibami PGR-ów, co znacznie pogorszyło ich kondycję. Lata zaniedbań doprowadziły większość do ruiny, a brak środków finansowych na remont pogorsza stan techniczny niektórych z nich. Na terenie województwa podlaskiego zachowało się około 40 drewnianych dworów, w tym 9 na terenie powiatu sokólskiego. Na podstawie materiałów źródłowych i badań terenowych dworów z Bobry Wielkiej, Łosośnej Małej i Lebedzina artykuł prezentuje ich przemiany urbanistyczno-architektoniczne na przestrzeni lat oraz stan aktualny.

Abstract

Historically inhabited by the nobility, wooden manor houses have a characteristic architecture with symmetrical divisions both inside and on the facade, a column portico protruding from its face and a shingled roof, that have become a distinctive feature of the Polish cultural landscape as well as a symbol of national identity, customs, and traditions. However, their situation changed after the outbreak of the Second World War. For many years, they were the seats of state-owned farms, which significantly worsened their condition. Years of neglect led most to ruin, and the lack of funding for their renovation or modernization have worsened their structural condition. About forty wooden manor houses have survived to this day in the Podlasie Voivodeship, and nine of them are located in the region of Sokółka. Based on source materials and field studies conducted on the manors of Bobra Wielka, Łosośna Mała, and Lebedzin, the article below presents the urban and architectural transformations that have taken place over the years and the buildings' current state.